

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК(930.1:36-058.65) (470+57)

В.В. Гордієнко, Г.М. Гордієнко

ПРОБЛЕМА ІНВАЛІДІВ ВІЙНИ У РАДЯНСЬКІЙ ДІЙСНОСТІ: ТИПИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті проаналізовані основні типи історіографічного дискурсу, предметом якого була соціальна група інвалідів війни у перші післявоєнні роки. З'ясовані обставини замовчування цієї проблеми у радянський період. Виявлена специфіка дослідницького підходу до вивчення умов життя інвалідів-фронтовиків у сучасній українській історичній науці. Встановлена залежність від ідеологічних концептів сучасних російських дослідників соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни. Охарактеризовано західноєвропейський варіант наукового аналізу становища покалічених військових у післявоєнній радянській дійсності.

Ключові слова: інваліди війни, історіографічний дискурс, соціальне забезпечення, працевлаштування, пенсіонування, радянський режим.

Серед нових тенденцій світової історіографії упродовж останнього десятиліття все більше увиразнюється тенденція посилення інтересу до вивчення тих соціальних спільнот, які раніше дуже рідко були предметом історичної науки. Цей феномен зумовлений загальними зрушеннями у сучасній гуманітаристиці. Мова йде про «тих, що не мали власного голосу». Західні історики все частіше заглиблюються у вивчення повсякдення, менталітету, настроїв таких соціальних груп, як жінки, діти, безхатченки, каліки тощо. [5, с.116]. Новаторські дослідження дають можливість більш ґрунтовно реконструювати всю систему соціальних зв'язків і комунікацій, які були властивими для відповідної історичної епохи. Ставлення суспільства до таких спільнот яскравіше показує характер цього суспільства, його морально-етичне здоров'я і згуртованість. Переважно, такого роду дослідження проводяться на Заході в умовах і на матеріалі відкритого суспільства. Саме тут сьогодні відбувається процес становлення методології студій «безголосі меншості», утверджується спеціальний понятійний апарат, з'являються стилі відповідного нарративу.

У зв'язку з цим особливого значення набуває соціальна історія радянського тоталітарного суспільства. Упродовж десятиліть, які минули після падіння тоталітарного режиму, відбувся інтенсивний процес відродження вільної від ідеології пострадянської історіографії і поступове включення її й, зокрема української, до світового історіографічного процесу. Однак предметна сфера соціально-історичних досліджень у нас розширюється доволі повільно. Від радянської історіографії залишилася традиція обирати предметом вивчення значні історичні явища, великі соціальні спільноти, залишаючи поза увагою повсякдення малих соціальних груп, спільнот так званих «упосліджених».

Отож, з огляду на це, актуальним видається аналіз історіографічної ситуації довкола такої проблеми соціальної історії України як інваліди війни у післявоєнний період. Важливо з'ясувати, як ця проблема розглядалася в радянський період, які підходи до її вивчення застосовують сучасні українські історики й зарубіжні фахівці. Слід встановити відмінності у роботі дослідників над історичною реконструкцією умов повсякденного життя покалічених фронтовиків у радянській дійсності, виявити специфіку інтерпретації історичних документів, пов'язаних з інвалідами війни представниками різних груп дослідників, а також особливості аналізу взаємодії радянської держави з покаліченими військовими – захисниками комуністичного режиму в німецько-радянській війні.

Навіть побіжний погляд на історіографію проблеми дає можливість виділити три групи дослідників, а значить, три різні історіографічні дискурси з проблеми інвалідів війни («інвалідів Вітчизняної війни») у перші післявоєнні роки. Окрему групу становлять радянські автори; також можна виділити сучасних українських істориків, які започаткували науковий підхід до вивчення цієї проблеми; осібне місце займають нечисленні російські історики. Зрештою, є й приклад західно-європейського варіанту розробки питання становища радянських інвалідів війни в тоталітарній державі.

Сьогодні встановлено, що тільки в радянській Україні інвалідів Вітчизняної війни у вересні 1946 р. налічувалося, тобто, офіційно перебувало на обліку, а значить, визнано інвалідами війни державою – 628 тисяч [13]. Це був доволі численний і неоднорідний контингент фронтовиків, який потребував серйозної уваги державних органів і, особливо суспільства. У республіці, як і в усьому СРСР, функціонувала мережа закладів соціального забезпечення, які мали опікуватися інвалідами-фронтовиками. Вчорашнім військовим мусила надавати всебічну допомогу система медичних установ.

Катастрофічні наслідки німецько-радянської війни для СРСР, які «за умовчанням» визнав сам радянський диктатор, заборонивши святкування дня перемоги, виразились не тільки різким скороченням чоловічого населення, але й появою на вулицях міст і сіл країни мільйонів інвалідів війни. Ігнорувати це явище було неможливо. Неповоротка і забюрократизована система соціального захисту інвалідів війни діяла неефективно. Покалічені фронтовики, переважно, отримували допомогу від власних родин, а також, від окремих сегментів радянського суспільства. Через відсутність серйозної допомоги від держави і від громадських інституцій становище інвалідів Вітчизняної війни в радянській Україні було вкрай тяжке. Фахово вивчати умови життя фронтовиків, тим більше публікувати про це які-небудь матеріали, було заборонено.

Про інвалідів Вітчизняної війни у радянський період можна було дізнатися винятково зі спеціальних джерел. Автори – функціонери зі сфери медицини і соціального забезпечення. Привертають увагу надруковані незначними тиражами для службового використання брошури інформативного змісту номенклатурних радянських чиновників: міністра соціального забезпечення УРСР Ф. Ананченка [2] і міністра соціального забезпечення РРФСР А. Сухова [10]. Брошури містять звітні доповіді керівників соцзабезів про роботу підлеглих їм установ. Тексти звітів висвітлюють інформацію про пенсіонування, протезування, працевлаштування, навчання і перенавчання, матеріально-побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни. Тобто, йдеться про діяльність державних органів, спрямовану на соціальний захист інвалідів Вітчизняної війни. Встановити результативність діяльності держструктур у цій галузі на основі інформації очільників республіканських соцзабезів неможливо. Для цього, передусім, потрібна офіційна цифра взятих на облік інвалідів-фронтовиків. Державні чини уникають повідомити найважливіший показник, без якого скласти уявлення про реальне матеріальне становище інвалідів війни в перші післявоєнні роки неможливо. Так, Ф. Ананченко ні словом не обмовився про різке зростання чисельності інвалідів-фронтовиків упродовж квітня-вересня 1946 р., а потім їх різке скорочення в УРСР. Державний функціонер приховав факт зняття понад 200 тисяч інвалідів війни у республіці з допомогою Лікарсько-трудова експертних комісій (ЛТЕК) з інвалідності з формулюванням «здоровий» [14; 15].

В умовах поширення в республіці голоду «переогляди» у ЛТЕКах сотень тисяч фронтовиків проводилися з метою зменшити видатки державного бюджету на пенсіонування і поповнити робочою силою народне господарство. Отож, таких понять як «морально-психологічний стан», «умотивованість», «ціннісні орієнтації» контингенту, яким опікуються соцзабезівці, для обох вищих чиновників і їх підлеглих не існувало. Тексти номенклатурних управлінців можна означити як формально-бюрократичний спосіб оповіді про особливу соціальну групу українського повоєнного суспільства.

Окремий підвид радянського дискурсу з питань становища інвалідів-фронтовиків у радянській Україні, у тому числі й у перші післявоєнні роки, представлений у роботах пропагандистсько-просвітницького характеру про функціонування радянської системи

соціального забезпечення. Численні брошури і статті радянських авторів присвячені пропаганді планів і здобутків партійно-урядового керівництва країни в соціальній сфері. Тексти такого типу переповнені показниками, цифрами, схемами, таблицями.

Характерною у цьому відношенні є брошура В. Андреева. Автор розкрив сутність радянської системи соціального забезпечення, яка, на його переконання, докорінно відрізняється від капіталістичної організації соціального захисту. Статистика, цифрові викладки, поміщені у текст, використані для того, щоб довести читачеві істотні переваги радянського соціального забезпечення, а значить і радянського способу життя. З авторського аналізу категорії інвалідності в системі соціального забезпечення випливає, що групи інвалідності визначаються в першій країні соціалізму за здатністю покаліченого на війні, або на виробництві до суспільно-корисної праці [1].

Радянський автор А. Козлов у своїй брошурі висвітлює процес становлення радянської системи соціального забезпечення, поміщає у текст розлогі витяги з актових документів уряду, партійних програм і постанов. Щоправда, в роботі А. Козлова такий складний і важливий період діяльності радянського соціального забезпечення, як роки німецько-радянської війни і перші післявоєнні роки характеризується дуже стисло, одним абзацом. Автор обмежується констатацією: працівники соцзабезів провели значну роботу з працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни, які майже всі отримали робоче місце. Крім цього, доводить автор, у післявоєнний період було удосконалено порядок пенсіонування різних контингентів системи соціального забезпечення [6].

Тісно примикає до вищезначених текстів за своїм характером книга А. Глазунова. Зміст його матеріалу – оповідь про систему державних пільг для інвалідів війни. Вперше для широкого читача було викладено основні положення раніш засекреченої постанови РНК СРСР від 16 липня 1940 р., якою визначався порядок призначення і нарахування пенсій покаліченим солдатам і молодшим командирам. Тут варто зазначити, що вказана постанова тривалий час після закінчення війни не розголошувалась, а використовувалась тільки службовцями соцзабезів. Це був один із документів, що вказував на системну підготовку партійно-урядового керівництва СРСР до великої війни, а його оприлюднення нівелювало б концепт «віроломно, без оголошення війни». А. Глазунов оприлюднив також маловідомий документ, яким визначалась загальна політика соціального захисту інвалідів німецько-радянської війни, постанову РНК СРСР від 6 травня 1942 р. «Про працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни» [4]. Публікація книг А. Глазунова, В. Андреева, А. Козлова засвідчила певне послаблення заборон на інформацію про інвалідів війни в період брежневського застою.

Загалом, для радянських авторів властивим було дотримуватися офіційної партійно-урядової позиції, основними пунктами якої були: інваліди Вітчизняної війни мають особливий статус в країні, партія і уряд проявляють постійну турботу про них, органи соціального забезпечення працевлаштували усіх інвалідів війни, система медичної реабілітації функціонує продуктивно, інваліди-фронтовики успішно інтегруються до повноцінного суспільного життя. Звичайно, ці роботи не мають нічого спільного з історичною наукою, навіть радянського типу. Але вони цікаві, перш за все, контекстом, у якому згадується особлива спільнота післявоєнного періоду – інваліди-фронтовики.

Після падіння комуністичного режиму в СРСР і виникнення незалежної України з'явилися нові можливості для історичних досліджень. Науковці позбулися ідеологічного диктату, а історики поряд з цим отримали нарешті доступ до раніш засекречених масивів архівних документів. Оскільки серед пострадянських істориків особливо актуальною у 90-ті роки була тема Другої світової війни, то деякі дослідники започатковують поряд з іншими темами, історіографічний дискурс з таких проблем: інваліди війни й держава, інваліди війни й суспільство в умовах тоталітаризму.

В Україні були захищені дисертації, в яких дослідження становища інвалідів Вітчизняної війни в перші післявоєнні роки виходить на науковий рівень. Дисертація О. Латиш присвячена аналізу системи охорони здоров'я в радянській Україні в період німецько-радянської війни. У розділах роботи розглядається, серед іншого, питання медичної

реабілітації інвалідів Вітчизняної війни. Автор обґрунтовує висновок про те, що для радянської медицини інваліди-фронтовики важливі були, передусім, з точки зору поповнення трудових ресурсів народного господарства. Відновлення працездатності інваліда війни було серцевиною медичної реабілітації. О. Латиш не знайшла підтверджень того, що тодішня медицина взагалі розглядала таку проблему фронтовиків як психологічна травма [7].

Продовження наукового дискурсу з питань інвалідів війни і їх повноцінної інтеграції до суспільного життя після вигнання нацистів з України міститься у дисертаційному дослідженні І. Перехрест. Авторка довела на фактах неготовність інститутів соціального захисту і медичної реабілітації до вирішення болючих питань повсякдення інвалідів Вітчизняної війни. Проблема інвалідів війни істориком розглядається через призму так званих «медико-санітарних наслідків війни» [9].

Особливості сучасного російського історіографічного дискурсу у сфері соціальної історії і, зокрема у вивченні соціальної групи інвалідів війни, можна виявити у кількох публікаціях, які з'явилися упродовж останнього десятиліття. Дисертація Г. Хорохоріної присвячена заходам радянського режиму з соціального захисту і медичної реабілітації інвалідів війни і праці в роки німецько-радянської війни. Авторка не виділяє інвалідів-фронтовиків із загального числа інвалідів, залишаючи, таким чином за межами свого наукового аналізу специфіку ставлення радянського режиму до покалічених військових. Крім того, хронологічне обмеження дослідницької проблеми роками війни істотно зменшує когнітивні можливості роботи, оскільки справжня сутність ставлення партійно-урядового керівництва СРСР до інвалідів-фронтовиків виявилось лиш у післявоєнні роки [12].

Російський історик І. Пелих предметом свого дисертаційного дослідження визначила систему соціального забезпечення в Краснодарському краї упродовж 1945 – 1953 рр. У роботі обґрунтовано важливе положення: партійно-урядове керівництво СРСР всі ресурси післявоєнної країни кинуло на вирішення військово-стратегічних завдань, а соціальні проблеми поклато на плечі місцевих органів влади і громадських організацій, які не мали для цього ні матеріальних ні фінансових можливостей [8]. Підтвердження цьому міститься у статті О. Болле про пенсіонування інвалідів-фронтовиків. Спираючись на архівні матеріали дослідниця доводить, що післявоєнна дорожнеча і дефіцит повністю нівелювали купівельні можливості невисоких пенсій рядових інвалідів Вітчизняної війни [3].

Новий підхід до вивчення теми інвалідів Вітчизняної війни запропонувала німецька дослідниця Беата Феселер. У своїй статті вона чітко означила предметне поле дослідження – становище інвалідів війни у післявоєнному радянському суспільстві. Для неї важливими є самі люди, які опинилися у скрутній ситуації після важкої військової травми, а не державні інституції, які пов'язані з ними. Дослідниця на фактах показує антигуманну сутність інституцій соціального забезпечення. Вона першою звернула увагу на те, як режим з корисливою метою маніпулював категорією «інвалідність». Не ховаючись за абстрактними дефініціями, Беата Феселер розкриває істинний зміст такого виду радянського соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків, як «працевлаштування». Історик неспростовно довела, що працевлаштування покалічених військових виконувало функцію мобілізації трудових ресурсів, а не соціального захисту [11]. Такий дискурс явно дисонує з дослідженнями пострадянських науковців.

Отож, можна констатувати, що в радянський період існувала негласна заборона на ґрунтовне вивчення проблеми інвалідів війни в перші післявоєнні роки. Упродовж майже півстоліття жоден фаховий історик у радянській Україні, як і в інших республіках СРСР, не наважився, на дослідження цієї соціальної групи радянського суспільства. Цього не можна було зробити ще й через те, що всі архівні документи, пов'язані з інвалідами-фронтовиками, були засекречені і доступ до них мало лиш обмежене коло радянських функціонерів. Тому окремі аспекти життєдіяльності інвалідів Вітчизняної війни висвітлювали у своїх текстах (доповіді, ювілейні брошури, публіцистичні статті) не історики, а працівники соціального забезпечення, медичні фахівці, публіцисти, партійні управлінці. Для їхніх текстів властивим було акцентування уваги на державній політиці соціального захисту, досягненнях у роботі органів соціального забезпечення і медичних закладів. Оповіді про успішну інтеграцію

покалічених військових у суспільне життя та виробництво були насичені патріотичним пафосом і оптимізмом.

Сучасні українські історики, які займаються означеною проблемою, позбавлені ідеологічного диктату і самоцензури. Вони називають речі своїми іменами, не закриваючи очі на жалюгідний стан переважної більшості інвалідів Вітчизняної війни в містах, і, особливо в селах радянської України. Водночас, висвітлюючи становище інвалідів-фронтовиків, наші дослідники розглядають цю проблему так би мовити «зверху», спираючись на джерела радянської державної бюрократії. Для якісної історичної реконструкції становища інвалідів Вітчизняної війни слід «почути їх власний голос», збагнути їхній світогляд, проникнути у їхні відчуття. Для цього потрібно розширити коло джерел, залучаючи листування покалічених фронтовиків, їхні неофіційні спогади, засоби усної історії.

Навіть у порівняно «вільні» двотисячні роки у Російській Федерації на тлі посилення ідеологічного концепту «великої перемоги» російські історики, окресливши наукову проблему інвалідів-фронтовиків у післявоєнній дійсності, не наважуються глибоко її проаналізувати, хоча б із застосуванням дослідницького арсеналу сучасної соціальної історії. Вони обмежуються поверхневою характеристикою радянських інституцій, що опікувалися покаліченими військовими, констатацією їх неефективності.

Стаття Беати Феселер сьогодні залишається єдиним взірцем західноєвропейського наукового підходу до питання інвалідів війни в післявоєнній радянській дійсності. Християнський менталітет, німецька фахова дисциплінованість, потужний методичний арсенал сучасної європейської історичної науки лежать в основі цього особливого історіографічного дискурсу. Для нього є властивим чітка артикуляція моральних орієнтирів, знання тоталітарних державних структур, гнучка система роботи з історичним джерелом, глибокі і логічні висновки. І саме в рамках такого дискурсу можливо у подальшому поглиблювати наші знання про «тих, хто не мав свого голосу» упродовж десятиліть – інвалідів Вітчизняної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР / В.С. Андреев. – М.: «Знание», 1968. – 80 с.
2. Ананченко Ф.Г. О работе органов социального обеспечения Украинской ССР / Ф.Г. Ананченко. – К. : М-во социального обеспечения УССР, 1948. – 64 с.
3. Болле Е.Н. Пенсионное обеспечение инвалидов Отечественной войны в военные и первые послевоенные годы / Е.Н. Болле. // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 6. – С.50 – 56.
4. Глазунов А.Д. Льготы инвалидам войны / А.Д. Глазунов. – М.: «Юридическая литература», 1970. – 152 с.
5. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика : дослідження з теорії знання про минуле / Ева Доманська. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
6. Козлов А.Е. Они не забыты. (Основные черты социального обеспечения в СССР) / А.Е. Козлов. – М.: «Советская Россия», 1977. – 122 с.
7. Латиш О.Ю. Розвиток охорони здоров'я в Україні періоду Великої Вітчизняної війни: дис. ... кандидата іст. наук Ж 07.00.01 / Латиш Олена Юріївна. – Донецьк, 2004. – 195 с.
8. Пелих И.В. Социальная политика в СССР в 1945 – 1953 гг.: На материалах Краснодарского края: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02 / Пелих Ирина Валериевна. – Москва, 2005. – 194 с.
9. Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943 – 1950 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Перехрест Ірина В'ячеславівна. Донецьк, 2007. – 291 с.
10. Сухов А.Н. Задачи социального обеспечения / А.Н. Сухов. – М.: Изд-во Министерства социального обеспечения РСФСР, 1949. – 54 с.

11. Феселер Б. «Нищие победители»: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе / Беата Феселер. // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3(40-41). – С. 21-33.

12. Хорохорина Г.А. Политика государства в области социального обеспечения и реабилитации инвалидов войны и труда в период 1941 – 1945 гг.: на материалах РСФСР: дис. ... кандидата ист. Наук: 07.00.02 / Хорохорина Галина Анатольевна. – Москва, 2005. – 275 с.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1841. – Арк.126.

14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5181 – Арк.104.

15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.348. – Оп.3. – Спр.384. – Арк.12.

Гордиенко В.В., Гордиенко Г.М. Проблема инвалидов войны в советской действительности: типы историографического дискурса.

В статье проанализированы основные типы историографического дискурса, предметом которого была социальная группа инвалидов войны в первые послевоенные годы. Выявлены обстоятельства замалчивания этой проблемы в советский период. Выявлена специфика исследовательского подхода к изучению условий жизни инвалидов-фронтовиков в современной украинской исторической науке. Определена зависимость от идеологических концептов современных российских исследователей социального обеспечения инвалидов Отечественной войны. Охарактеризован западноевропейский вариант научного анализа состояния искалеченных военных в послевоенной советской действительности.

Ключевые слова: инвалиды войны, историографический дискурс, социальное обеспечение, трудоустройство, пенсионирование, советский режим.

Gordienko V.V., Gordienko G.M. The problem of disabled soldiers in soviet reality: types of historiographical discourse.

In this article the main types of historiographical discourse are analyzed, the subject of which has been the social group of disabled soldiers in early years after the war. The circumstances of ignoring this problem in Soviet period have been found out. It has been discovered the peculiarity of the research method of investigation of disabled soldiers living conditions in modern Ukrainian historical science. The dependence of ideological concepts of modern Russian researchers upon Great Patriotic War disabled soldiers' social security has been determined. Western European variant of scientific analysis of the position of mutilated soldiers in postwar soviet reality has been characterized.

Key words: disabled soldiers, historiographical discourse, social security, job placement, pension, Soviet regime.

УДК 94(477)(=411.16)

М.М. Зеркаль

УСНІ ТА ПИСЬМОВІ СВДЧЕННЯ ТОТАЛЬНОГО ЗНИЩЕННЯ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. НА МИКОЛАЇВЩИНІ

У статті досліджуються усні джерела та їх роль у відтворенні істориками об'єктивної та всебічної картини історичного процесу, ролі та значення кожного з учасників процесу. Висвітлюється нелюдська сутність втілення ідеології расової неповноцінності українського та інших етносів в роки Другої світової війни на прикладі трагічних подій в Богданівці, роль усної історії у відтворенні трагедії мирного населення та